

Raspad Jugoslavije i politički pluralizam

Edin Omerčić (EO): Dobar dan svima u ime organizatora, ispred Udruženja za modernu historiju iz Sarajeva, čiji su članovi nastojali i ove godine u Sarajevu okupiti jedan znatan broj historičara iz Bosne i Hercegovine, regiona, Evrope, ali nam se dogodila ova situacija sa pandemijom korona virusom. Okolnosti nam nisu išle u korist, pa smo morali kao krajnju mjeru ovaj panel i razgovor sa historičarima, sociolozima i politolozima o raspadu Jugoslavije i demokratizaciji, pluralizaciji društva organizirati na ovaj način, online.

S nama je danas Sabina Veladžić, naučna saradnica iz Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, koja se u svom dosadašnjem naučnom angažmanu bavila homogenizacijom Bošnjaka, pitanjima identiteta, a doktorirala je o temi vezanoj za Bosnu i Hercegovinu i njene nacionalno-kulturne fenomene u javnim, naučnim raspravama i publicistici od sredine 1960-ih do sredine 1970-ih godina. U Ljubljani je s nama profesor Božo Repe, profesor sa Odsjeka za historiju u Ljubljani. Između ostalog je objavio knjige *Jutri je nov dan*, jednu seriju dokumenata o Sloveniji i raspadu Jugoslavije, prije otprilike dvadeset godina, a nedavno i knjigu o Milanu Kučanu. U Zagrebu je s nama profesor Dejan Jović, sa Fakulteta političkih znanosti. Autor je zapaženih knjiga, *Jugoslavija, država koja je odumrla*, te nedavno objavljene knjige *Rat i mit*. U Beogradu je s nama, profesor Jovo Bakić, sociolog, politolog, autor jedne knjige vezane za temu o kojoj danas razgovaramo. Knjiga nosi naslov *Jugoslavija, razaranje i njegovi tumači*, izašla je prije gotovo 10 godina, a proizašla je iz istraživanja za doktorsku disertaciju. A u Sarajevu je s nama u ulozi domaćina profesor Husnija Kamberović, koji je davno, davno nekad objavio knjigu koja je proizašla iz njegove magistarske teze, možda još uvijek aktuelna, ili je samo njen naslov aktuelan. Knjiga se zove *Prema modernom društvu*, pa samo vrlo kratko: Da li smo došli na cilj – prema tom modernom društvu?

Husnija Kamberović (HK): Bavio sam se počecima modernizacije, početkom puta ka modernizaciji, još uvijek smo na početku, napravimo i neki korak nazad, ali tu smo negdje.

EO: I idemo prema nazad? Krenut ćemo s pitanjem za kolegicu Veladžić. Krećem od stava da su glavnim akterima događanja i u Hrvatskoj i u Srbiji bila gotovo nepoznata ili nisu bila dovoljno poznata onovremena kretanja unutar ne samo političke, nego, što je možda kasnije bilo važnije, intelektualne, kulturne i vjerske elite u Bosni i Hercegovini, naročito kretanja koja se dešavaju među Muslimanima, odnosno kretanja među bošnjačkom elitom. Kakvi su

onovremeni, s kraja 1980-ih godina, stavovi ove bošnjačke elite prema demokratizaciji i pluralizaciji društva? Kako je oni doživljavaju, shvaćaju i u kojem smjeru žele usmjeravati mogućnosti koje im se pružaju demokratizacijom?

Sabina Veladžić (SV): Hvala Edine na pozivu i pitanju. Ne bih govorila o bošnjačkoj već o muslimanskoj političkoj eliti i, unutar nje, tj. unutar stranke SDA (koja je sebe onovremeno definirala kao pokret, implicirajući time zapravo omasovljenost i konsenzus u naklonosti koja je među Bošnjacima/Muslimanima postojala prema stranci) o tri grupe – muslimanskoj nacionalno-kulturnoj inteligenciji, mladomuslimanskoj grupi, te struji na čelu sa Adil-begom Zulfikarpašićem, kao zagovornikom bošnjaštva. Mislim da je primarni cilj mladomuslimanske grupe, koja je dominirala strankom, bio osvajanje vlasti i zadobijanje političke moći zbog toga da bi se određene programatske anticipacije koje su, između ostalog, bile izražene jednim dijelom i u Izetbegovićevoj *Islamskoj deklaraciji*, mogle provesti u djelo.

U biti, kada bismo trebali detektirati ideju koja je okupila tri pomenute grupe, rekla bih da su procesi pluralizacije i demokratizacije viđeni kao šansa za dovršenje procesa nacionalno-kulturnog konstituisanja Muslimana/Bošnjaka, za njihov povratak u okrilje islama i nacionalno-kulturnog identiteta, na način kako su ga „zamišljali“ politički i nacionalno-kulturni protagonisti. U tom smislu se čini da je glavni cilj bio neka vrsta katarzičnog ispoljavanja svih mogućih nacionalnih frustracija koje je, kako je tvrdila ta elita, generirao prethodni socijalistički period u kojem je, smatrali su, osujećen pokušaj da se ostvarenje nacionalnih prava Muslimana dovede do nekog konsekventnog kraja.

U navedenom smislu, tri pomenute grupe unutar Stranke demokratske akcije, bile su objedinjene, mada su postojale idejne razlike u njihovom „zamišljanju“ kolektiva.

Što se tiče muslimanske nacionalno-kulturne inteligencije koja je vrlo aktivno djelovala tokom 1960-ih u Bosni i Hercegovini na kulturnom fundiranju muslimanske nacije, bila uključena u međunacionalne rasprave koje su 1967-1974. vođene u Jugoslaviji i Republici, te bila inkorporirana u socijalistički sistem – njen glavni cilj je bio dovršenje procesa nacionalno-kulturnog konstituisanja Muslimana u smislu utemeljivanja nacionalnih institucija kao fabrika kulturnog sadržaja, legitimiranje bosanskog jezika, afirmiranje muslimanske književnosti, istraživanje i prezentiranje povijesti kolektiva. Ova grupa je nastojala sadržinu nominalne odrednice „Musliman“ puniti sekularnim sadržajima. U fokusu mladomuslimanske grupe, pak, bila je reislamizacija Muslimana.

Bitno je reći da je iz međunacionalne krize, koja je naposljetku, između ostalog, i dovela do raspada Jugoslavije, ishodilo to da je nacionalno pitanje na gotovo biopolitički način vrhunilo javnim diskursom krajem 1980-ih, te da je i samo strukturiranje muslimanskog nacionalno-kulturnog diskursa u to doba i u velikoj mjeri bilo određeno djelovanjem srpskog nacionalizma i srbijanske propagandne mašinerije koja je do fantazmagoričnih razmjera razvijala narativ o srpskoj ugroženosti i koja je upirala prstom i u Muslimane, optužujući ih za panislamističke tendencije i za bosanskohercegovački unitarizam, što je jedno sa drugim, u propagandi koja je imala za cilj produbljivanje sumnje i nepovjerenja, vrlo domišljato dovođeno u vezu.

EO: U redu, dakle ovu političku elitu smatraš, zapravo, vidom reakcije, a ne akcije, ako tako mogu samo sažeti.

SV: Ne, ne, ne. Ne smatram je, mislim da je samo potrebno objasniti.

EO: Vratit ćemo se na to pitanje. Idemo dalje sa profesorom Repeom u Sloveniji. Mislim da su se neka prva oštrija kretanja ka liberalizaciji, za vladajuće strukture tada jako provokativna i iznenađujuća, hrabra – možemo i tako reći, na prostoru Jugoslavije pokrenula u Sloveniji. To je niz afera vezanih za djelovanje uredništva, ekipe okupljene oko časopisa *Mladina* i *NSK (Neue Slovenische Kunst)*, *Laibacha*. Jednom ste prilikom, malo sarkastično, rekli kako je za sve loše stvari kriva samo Slovenija. Šta je to bilo toliko šokantno i na koji je način mogućnost liberalizacije društva shvaćana u Sloveniji?

Božo Repe (BR): Prvo da kažem da mislim da svaka od tih naših republika ima neku svoju istoriju koja izlazi iz Drugog svjetskog rata i nekakvu opoziciju. U Sloveniji neke jake opozicije Osvobodilnoj fronti poslije rata nije bilo. To ima neke kasnije posljedice. Pluralizma je bilo u nekoj mjeri u Osvobodilnoj fronti, kasnije u Socijalističkom savezu, ali do 1980-ih godina možemo govoriti samo o tzv. kulturnoj opoziciji, ljudima koji su se okupljali oko pojedinih kulturnih revija. Prva takva revija je bila *Revija 57* iz pedesetih godina, a onda *Perspektive* iz 1960-ih, i *Nova revija* iz 1980-ih godina. Snažan je, naravno, bio i studentski pokret, kao i u svim drugim sredinama, ali ono što je bitno je da je u drugoj polovini 1980-ih unutar Saveza komunista došlo do liberalnih reformističkih procesa, koji su omogućili i sve ostale promjene koje su slijedile. Do sredine 1980-ih imamo pojedinačna kulturna kretanja – punk, koji je bio jako utjecajan u Sloveniji, tu su *Neue Slowenische Kunst*, *Laibach* itd. Znači, kulturna opozicija iz omladinskih krugova, koju je više ili manje podupirao i Savez socijalističke omladine Slovenije. To nije bila artikulirana kritika režima ili sistema, to je bilo širenje slobode, da možeš da kažeš ono što hoćeš, da provociraš. Taj proces neke artikulirane opozicije počeo je tek negdje

sredinom 1980-ih i tu ima više različitih pravaca. Jedan je tzv. građanska opozicija, kako su nazvani ljudi oko *Nove revije* i drugih. Drugo je što se Savez socijalističke omladine pretvarao u neku vrstu Liberalne partije i odvojio se od Saveza komunista. Oni su htjeli preuzeti vlast. Njihovo mišljenje je bilo da stara generacija ne shvata šta je bitno danas i treba da ode i mi trebamo da preuzmemo vlast, „sinovi od očeva“, da tako kažem. Treća, više-manje zaboravljena opozicija proizašla je iz radničke klase. To je bio jedan sindikat koji je ustanovio France Tomšič, inženjer koji je radio u Njemačkoj. On je u Litostraju 1987. godine organizirao jedan veliki štrajk, koji je zaista protresao Sloveniju. Pokušao je organizovati Socijaldemokratsku stranku, što mu tada nije uspjelo, ali je stvorio prvi nezavisni sindikat u Sloveniji. To je bilo ono čega su se vlasti najviše plašile. Nisu se plašile tzv. građanske opozicije, nekih revija, to su znali savladati, to nije bio problem. Ali, sad da imaš dvije alternativne socijalističke partije, ili kako god ih zvali, to je bio problem. Na kraju 1980-ih tu su nastale dvije struje opozicije. Jedna je bila vezana za taj liberalni dio oko revije *Mladina*, bivšeg Socijalističkog saveza omladine, a drugi je bio narodnjački, oko *Nove revije*. Prvi su bili više skloni demokratizaciji, a nisu se toliko bavili nacionalnim pitanjem, dok nije došlo do granica, do konflikta između Srbije i Slovenije, onda su se svi opredijelili više manje nacionalno. Ali, oni su više bili za građanska prava, za demokratizaciju društva, dok je taj drugi dio, koji je preovladavao i poslije pobijedio u DEMOS-u, relativno većinski, taj je išao na nacionalnu državu. To je ta razlika. Za razliku od Hrvatske recimo, to će profesor Jović vjerovatno više kazati, nije došlo do ujedinjenja. Tu nije došlo do nekog slovenačkog HDZ-a i jednog lidera, nego je nekako nastala koalicija vrlo različitih stranaka. Ključno u svemu tome je da je, zapravo, taj reformni proces, koji je išao kroz Savez komunista, sve to omogućio, jer vlast je ipak bila štit prema Jugoslaviji. Bitno je to da, kada su od 1988. počela nastajati stranke, sve su one bile nacionalne. U Sloveniji je bio vrlo mali broj jugoslovensko usmjerenih političara i intelektualaca, mislim kao i u svim drugim sredinama. Bilo je nekih pokušaja sa UJDI, sa Markovićevom partijom, ali kad su počele nastajati nacionalne stranke u svim našim sredinama bilo je jasno da tu jugoslovenska ideja više ne postoji. Tako je bilo u Sloveniji. Danas se stvara mitologija o tome kako su Slovenci oduvijek željeli svoju državu, od Karantanije i dalje, ali to nije istorijska istina. O nacionalnoj državi čak ni onaj poznati broj *Nove revije* nije govorio...

EO: To sami Slovenci stvaraju mitologiju o sebi!?

BR: Jeste, sami Slovenci. Jer na zaslugama ljudi političari stvaraju pozicije preko kojih vladaju. Sve do kraja Jugoslavije, sve do 1988 – 1989. Slovenci su vjerovali u Jugoslaviju, u nju su uložili puno energije, i političke i ekonomske itd. I to je neki mit, tako da je samostalnost

Slovenije proizašla iz neke nužde. Ima i vanjskih, vrlo važnih utjecaja, ali možda ćemo o tome kasnije. Zbog čega su Slovenci napustili Jugoslaviju?

EO: Da, Jugoslavija je svakako bila potreban politički okvir za Sloveniju. Profesore Joviću, zbog čega su *vjetrovi promjene* u Jugoslaviji, da se tako izrazim, morali bili toliko vrući? Zašto se ne koristi mogućnost reforme, već se krenulo u pravcu dezintegracije društva prema nacionalnim, vjerskim, ideološkim principima? Ko je predvodio taj pravac? Ko ga je usmjeravao? Gdje treba tražiti odgovor?

Dejan Jović (DJ): Takođe, želio bih zahvaliti na pozivu i na organizaciji ovoga razgovora. Žao mi je što nismo u mogućnosti se vidjeti uživo, ali ovo je druga najbolja opcija u ovakvim okolnostima. Prvo, možda bi moj odgovor jednim dijelom doveo u pitanje vaše pitanje. Jugoslavija je cijelo vrijeme bila u nekim reformama i ako se malo prisjetim retrospektivno, a to često činim kad se o reformama govori u sadašnjem vremenu, 30 godina nakon Jugoslavije u Hrvatskoj, a slično je i u drugim zemljama. Ako se malo prisjetim neke diskurzivne povijesti svog života, rekao bih da su u političkom prostoru tri riječi uvijek bile prisutne, a sjećam se skoro već sada 50 godina, a te tri riječi su: kriza, reforma i Ustav. Te riječi su non-stop bile u upotrebi. Stalno se nešto reformiralo, ekonomski sistem, ideološki sistem jednim dijelom, posebno nakon 1948 godine, a onda stalnim nekim nezadovoljstvom postojećim stanjem, pa onda ustavnim amandmanima, koji su opet uvodili neku vrstu reideologizacije, ideološke reforme koja je istovremeno bila i reforma i povratak na staro. Uvodila je neke elemente koji su ranije bili napušteni, zbog realnosti života. Npr. kritika liberalizma ili nečeg sličnog je, zapravo, jednim dijelom uvodila stari ideološki poredak, koji je kritizirala, ali ga je predstavljala reformistički. Tako da sve te reforme s jedne strane, rijetko kad su bile revolucionarne, smisao reformi je da ne budu revolucionarne, i kombinirale su zadržavanje starog ili povratak na izvorne temelje revolucije, izvorne temelje socijalizma sa potrebom da se nešto novo učini. Zašto to spominjem? Zašto je to važno u kontekstu vašeg pitanja? Zato što se meni čini da su jugoslavenski dizajneri identiteta, da upotrijebim taj pojam u suvremenom kontekstu, radije nego da kažem elita ili komunisti, bili mnogi koji su kreirali taj identitet i javni diskurs. Jugoslavija nije bila sasvim zatvorena zemlja, da se ne bi moglo utjecati na javni diskurs. Ali, ja mislim da su ti ključni dizajneri identiteta u Jugoslaviji smatrali da ih se događaji koji se odvijaju drugdje, uključujući i Poljsku 1980-ih godina, kasnije sa Gorbačovom od 1985, 1986 na dalje i 1989 u krajnjoj liniji – da ih se ne tiču mnogo. Da ih se ne tiču mnogo, zato što je to sve na neki način jugoslavenizacija Istočne Evrope. Njihova reforma, reforma koja se događa nužno tamo, i koja zapravo slijedi u velikoj mjeri ono kroz što je Jugoslavija već prošla. Jednim

dijelom je to, naravno, bilo točno, jer su i same izjave koje su dolazile izvana, npr. poljska *Solidarnost* je govorila o samoupravljanju, Gorbačov je sa svojom perestrojkom i glasnošću, sasvim korespondirao, izgledao kao neka vrsta dovršetka procesa staljinizacije, jedna vrsta titoizacije Sovjetskog saveza. Svi ti događaji su izgledali kao potvrda ispravnosti tog jugoslavenskog reformskog puta kroz koji je Jugoslavija stalno prolazila i onda u odgovoru na ovo Vaše pitanje – zašto se reforme nisu dogodile? dolazimo do toga – zato što su se stalno događale! Nije prepoznata dubina niti posljedice tog – onoga što u suvremenom diskursu Filip Ejodus naziva – „kritičnog momenta“ – momenta u kome reforme nisu dovoljne, već je došlo do kraja, došlo je do kolapsa sistema, ideološkog sistema. Dakle, nije više moguće biti ono što se bilo do tada, nije više moguće biti komunist, nije više moguće biti protivnik višepartijskog sistema, nije više moguće biti nesvrstan u ovom globalnom okviru, nego je potrebno biti nešto drugo. Za to nešto drugo reforme više nisu bile dovoljne. Posebno zbog toga što su reforme izgledale konzervativno, izgledale su marksistima konzervativno, jer su konzervirale stari sistem umjesto da ga revolucioniraju. A ovima koji su bili antimarksisti izgledale su kao nastavak starog sistema. Kao Ante Marković koji je favorit reformi, ali on jednostavno nije dovoljan. Nije dovoljan ni jednima ni drugima. Za jedne je on napustio socijalizam, za druge je on tu da nastavi sa socijalizmom u trenutku kada on više nije moguć. Tu dolazimo do jedne situacije u kojoj je opravdano postavljati pitanje: nije li Jugoslavija na neki način bila žrtva svog reformizma, svoje permanentne reformističke orijentacije (nasuprot permanentnoj revoluciji), s jedne strane, i s druge strane, ja bih rekao da je to u velikoj mjeri izdvaja u odnosu na druge zemlje, na zemlje Istočne Evrope, i umjesto na vrh, gdje je ona bila po zapadnim kriterijima u socijalističkom periodu, stavlja je na dno, jer je ona jedina koja smatra u Istočnoj Evropi da je se te reforme ne tiču. Ona propušta prepoznati ključni kritični moment. I onda, kada to propušta, budući da se ne može oduprijeti, ili barem ne cijela Jugoslavija, neki u Jugoslaviji, Slovenija, Hrvatska na primjer shvaćaju ranije nego Srbija i Crna Gora, da je priči došao kraj. Reakcija koja se tu događa je jednim dijelom simuliranje tih revolucionarnih reformi. Na primjer, pokušaj u Hrvatskoj da SKH, bilo tadašnji SKH, bilo bivši, Tuđman, Manolić i ovi drugi, zapravo odglume nove partije, stvore nove partije npr. HDZ koji bi bio neka vrsta novog SKH, odnosno neka vrsta novog HSS-a, po istom onom modelu prema kojem je SKH i HSS u Hrvatskoj dugo vladao, a to je po principu „treba nam jedna partija“ za cijelu Hrvatsku. Ne treba nam politički pluralizam, ali ga ne možemo izbjeći, moramo ga imati, ali imati ćemo neke druge minorne partije, ali u stvarnosti hrvatska povijest je povijest rješavanja nacionalnog pitanja gdje nam treba jedinstvo u okviru jedne velike partije, kao što je bio HSS, kao što je bio SKH, kao što je bio HDZ. Dakle, tu oni sada glume, prihvaćaju retoriku vremena, ali

pokušavajući revolucionarnim putem razriješiti nacionalno pitanje. Sad ne bih htio oduzimati previše vremena, ali tipično za taj kontinuitet koji se tu uspostavlja, je intervju Franje Tuđmana u *Poletu* iz novembra 1989, koji je sad prilično poznat i citiran. Franjo Tuđman se predstavlja hrvatskoj javnosti, koja nema pojma tko je on. Moja generacija ga nikad nije vidjela u javnosti. On je nestao iz javnosti nakon 1972. godine. Ja sam bio premlad da bih ga se sjećao, nisam ni fizički znao kako izgleda Franjo Tuđman 1989. godine. On sad dolazi i novinar *Poleta*, omladinskog lista ga pita: „Kako biste se predstavili? Tko ste Vi“? a on kaže: „Ja sam hrvatski čovjek, marksist, revolucionar i povjesničar“. „I, šta vi hoćete“? „Ja želim, ja sam vođen onim idealima kojima su vođeni oni hrvatski komunisti koji su 1941. stradali u Kerestincu, a prije toga su na zidu napisali *Živjela sovjetska Hrvatska!*“

I pazite sad, to je potpuno paradoksalno. Dolazi neki čovjek koji je 1989. godine u marksizmu, ali, šta on zapravo hoće? On hoće da dovrši rješenje nacionalnog pitanja revolucionarnim putem, jer smatra da komunisti to nisu, da su obećali, ali nisu ostvarili. Nisu ostvarili stvarno samoodređenje naroda. I to je njegova misija koja proizlazi iz kontinuiteta koji je dovršetak historijskog revolucionarnog procesa. On Hrvatskoj u stvarnosti nudi, s jedne strane sigurnost da nitko neće ispasti iz te priče, jer ako je on kao general i komunist mogao postati nacionalist – može svatko, a s druge strane, nudio je rješenje onoga pitanja na kojemu ni HSS ni SKH nisu položili historijski ispit. Tako on vidi 1989. godinu, i tako većina ljudi u Hrvatskoj, sa jednim miksom gledanja, neki zbog nacionalističkih razloga, neki iz komunističkih, neki zbog toga što kažu „Bolje Franjo Tuđman nego neki antikomunist. Ovoga đavla znamo“ ... Što bi rekao jedan moj prijatelj – „Taman smo se riješili ovih staljinista u SKH i onda su došli kroz HDZ nazad na vlast“, revolucionarnim metodama rješavaju nacionalno pitanje, razbijaju države. Iz vrlo različitih pobuda. On u tom trenutku postaje dominantna, još uvijek ne hegemon, ali dominantna snaga. Hegemon postaje samo zajedno sa ostacima SKH, u kombinaciji sa Račanom.

EO: Da sada vidimo situaciju u Srbiji. Profesore Bakiću, Milošević će vremenom postati zajednički nazivnik za štošta, a sam tijekom događaja nam zapravo govori da se pojavom Miloševića, 8. sječnicom 1987., njegovim položajem moćnika, vožda, više u Srbiji nije njegovao *kult ličnosti*, nego je ustanovljen zapravo *kult naroda*. Možda bi mogli da se povežemo s ovim što je profesor Jović govorio: Kako su se to u Srbiji krajem 1980-ih odvijali procesi demokratizacije, i šta je ta demokratizacija i liberalizacija značila tada u Srbiji?

Jovo Bakić (JB): Dejan Jović je odlično primetio da se, naročito u Srbiji, kasnilo sa shvatanjem međunarodnih okolnosti. Prilično sam siguran, čak je i Aleksandar Vučić u jednom nedavnom intervjuu u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* kazao, da Srbi nisu shvatili da je Berlinski zid pao. Sad, naravno, problem je što je to društvena normalizacija ličnih modela. Ako on nije shvatio, ne znači da ni neki drugi nisu shvatili, ali svejedno – vodeća stranka sigurno nije shvatila. To je jedna od većih tragedija, kako za samu Srbiju, tako za sve susedne republike, narode. Slobodan Milošević, to treba posebno naglasiti, krajem 1980-ih godina je, u *New York Timesu* naprimer, smatran vodećim reformistom među komunistima. Zašto? Trebalo je plaćati dugove, a SFRJ je bila preterano decentralizovana, republike su se samostalno zaduživale. Smatralo se da će Milošević jednom centralizacijskom akcijom ponovo stvoriti državu. On je sebe tu video kao drugog Tita, to je jako bitno. On je sebe smatrao kao sledećeg ujedinitelja Jugoslavije na socijalističkim osnovama. Tu je jedan od ključnih problema. Nije razumeo da je Berlinski zid pao, on je mislio da ono što su on i njegova supruga zamislili može bez problema da se ostvari, jer će imati međunarodnu podršku. Sovjeti se neće buniti, SAD su iza njega, sve će biti u redu. Formirat će se jedna Jugoslavija, koja neće biti baš kao Kraljevina, u kojoj su Srbi svakako bili hegemoni činilac, ali će srpski činilac biti taj koji će da predvodi Jugoslaviju i Milošević će biti drugi Josip Broz Tito. U toj računici on previđa slom Berlinskog zida, u Sjedinjenim državama se, naravno, vrlo brzo menjaju stvari, Sovjetski savez je obuzet svojim problemima, a on (Milošević op. E.O.) pokušava silom da nametne drugima svoju viziju preuređenja Jugoslavije. Tu mu naravno pomaže probuđeni srpski nacionalizam. On izvorno nije bio srpski nacionalista, docnije je verovatno neke stavove srpskog nacionalizma usvojio, ali njegov je prvenstveni cilj bio da vlada što većom teritorijom i da bude državnik u rangu Josipa Broza. To je, razume se, u novim međunarodnim okolnostima bilo sasvim neverovatno. Kao što bi u nekim drugim okolnostima bilo vrlo moguće. U tom smislu on čini ogromnu grešku, kako sa stanovišta Srba, tako i sa stanovišta cele Jugoslavije, a istovremeno na unutrašnjem planu u Srbiji i ne samo u Srbiji, nego i među Srbima drugde po Jugoslaviji, on dobija strahovitu podršku blagodareći toj jednoj rečenici koja se reemitovala, ja mislim 3-4 dana za redom u *Dnevniku* RTV Beograd u udarnom terminu u 19:30, a to je „Niko ne sme da vas bije“. Kada policija pokušava da zaustavi Srbe koji su se na Kosovu osećali ugroženima i primenjuje silu, on kaže: „Niko ne sme da vas bije“. Ta rečenica njega, od jednog darovitog komunističkog aparatčika koji je imao međunarodne veze, lansira u ozbiljnu političku orbitu. On to ume da iskoristi. On već vlada medijima.

EO: To i želim reći: njegovo vladanje medijima, zapravo politika „događanja naroda“, smjenjivanje rukovodstava u Vojvodini, Crnoj Gori, njegovi mediji prikazuju „događanje naroda“ u Srbiji kao preteču dešavanja u Lajpcigu.

JB: O tome je Dejan Jović govorio, to je živa istina. U Srbiji se govorilo „pa ovo smo mi već videli“. Dakle, kada je bio slom Berlinskog zida mi smo govorili „pa to se kod nas već dogodilo“, a potpuno nesvesni da je ovde bio jedan potpuno drugačiji proces. Treba imati u vidu i da je Slobodan Milošević bio jedan daroviti politički demagog, ali on uopšte nije imao državničkog smisla. Kao političar, u smislu osvojiti moć, prigrabiti je i zadržati, on je bio izuzetno darovit. On je, jednostavno, sve svoje konkurente eliminisao jednim, s jedne strane lukavstvom, a s druge strane potpunom beskrupuloznošću. Dakle, čovek koji je bio spreman na sve u političkim obračunima – kao retko ko. U tom smislu on je prigrabio moć, svog kuma Ivana Stambolića je jednim zakulisnim igrama na 8. sjednici izbacio iz igre. Stambolić, osim što mu je bio kum, bio mu je i politički mentor, a za sve je koristio srpski nacionalizam i negde frustraciju kosovskih Srba koji su se osećali kao građani drugoga reda, iako nominalno žive u Srbiji. Kosovo je, zapravo, konstitutivna jedinica. To je taj Ustav iz 1974 godine koji je ostavio traga na srpskom nacionalizmu, odnosno na frustraciji srpskih nacionalista. Ništa nije frustriralo srpske nacionaliste kao Ustav iz 1974. godine.

SV: Mogu li profesoru Bakiću postaviti samo jedno pitanje? Sad prvi put u ovom obliku čujem iznesenu ovu ideju, ali uhvatit ću se za ovo što je profesor Jović govorio. Referirajući se na „dizajnere identiteta“ koje je spominjao profesor Jović, govorila bih, zapravo, o dizajnerima autističnih i zatvorenih/isključujućih društvenih stvarnosti, nacionalno-kulturnih stvarnosti generiranih propagandom usmjerenom prema Drugom, propagandom unutar koje se razvija jedan šizofren viktimizatorski narativ tokom, a posebno krajem 1980-ih. E sad, profesore Bakiću, u kom smislu je to moglo biti kompatibilno sa Miloševićevim nastojanjem da očuva Jugoslaviju, kako vi kažete? U tom periodu imamo pokušaj izvoza antibirokratske revolucije u BiH koji je vrlo jasan, afere Agrokomerc, Moševac, aferu u vezi sa Informacijom SDB Srbije o iseljavanju Srba iz Srebrenice i Bratunca. Sadržaj srbijanske propagande koja prati sva navedena dešavanja u BiH jasno upućuje na to da je krajnji cilj bio potpuno podrivanje međunacionalnog povjerenja u toj republici. U tom pravcu nas upućuje i reevokacija, tj. beskrupulozno propagandno poigravanje sa traumom i tragedijom srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu, pa i proslave godišnjice Kosovske bitke na Romaniji, Knežini. Sve te demonstracije populizma, obilježene nacionalističkim ekscesima i paradiranjem nisu mogle

voditi u nastavak suživota. Smatram da su imale funkciju nepovratnog podpirivanja povjerenja. Pa me interesuje, na kojim osnovama bi onda počivala ta Miloševićeva Jugoslavija?

JB: Sve zavisi od međunarodnih okolnosti. Da Berlinski zid nije pao mi bismo verovatno imali Jugoslaviju po Miloševićevoj volji. Pošto je Berlinski zid pao, a on nije shvatio, on je nastavio da radi ono što nije smeo da radi. U konkretnoj stvari, Bosna i Hercegovina nije bila u prvom planu 1987, 1988, 1989, čak ni devedesete.

SV: Ja se ne bih složila s tim!

JB: U prvom planu je bilo Kosovo. Mi smo ovde imali u Beogradu Srbe s Kosova koji kampuju u parku. To je bilo od 1985. pa nadalje. U početku ih je podržavala Crkva, nije ih podržavao SK Srbije, a onda je Milošević shvatio da je, zapravo, vrlo oportuno da tu ubaci svoje ljude, vrlo verovatno, izvesno, u saradnji sa Službom državne bezbednosti. On je, zapravo, preuzeo rukovođenje Srbima sa Kosova. Bosna i Hercegovina se u tim danima gotovo ne pominje. Slovenci su glavni neprijatelji, na njih smo kivni jer su izdali stari srpsko-slovenački savez iz Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Oni su glavni problem u Jugoslaviji. Ni Hrvatska se nešto naročito ne pominje 1988. u Miloševićevoj retorici. Slovenija je tu glavni problem. Onda se, činjenica da je *Mladina* protiv štafete, oni su ti protivnici socijalističke Jugoslavije, mi smo ti koji branimo socijalističku Jugoslaviju, mi branimo tekovine koje nam je zaveštao drug Tito – to je bila retorika s jedne strane, a s druge strane – Kosovo koje je naše izvorište, izvorište našeg identiteta, to je nešto bitno. Naravno, tu su sadržaji *Memoranduma*, ali Milošević na početku ima negativan stav o *Memorandumu*. On osuđuje Memorandum SANU, dakle njegova prva izjava o *Memorandumu* je izrazito negativna. Kasnije, naravno, on autore *Memoranduma* uključuje kao sopstvene saradnike. Instrumentalizuje ih, ne pušta ih. Ali Bosna i Hercegovina u tom trenutku uopšte nije problem.

EO: Nije problem, možda, upravo zbog onoga što sam na početku naveo, zbog tog nepoznavanja kretanja među bošnjačkom elitom, i možda se Bosna u tom trenutku, na neki način, čak i podrazumijevala. Kada vidimo ono što je pisao Dobrica Ćosić u svojim *Piščevim zapisima*, ima onaj jedan sastanak iz februara 1991., kada je on iznenađen muslimanskim nacionalizmom, i kada on kaže, tek 1991. „ups, izgleda da ćemo s ovim *Muslimanima* morati zaratiti k'o i sa Hrvatima“.

JB: Prvi njegov šok je iz, sa sastanka u kafani *Mrak*, gde su srpski intelektualci protiv režima Josipa Broza Tita, koji „I posle Tita – Tito“, slovenački intelektualci, za koje su oni ubeđeni da

će napraviti zajedničku jugoslovensku opoziciju režimu, kažu „pa mi nismo za to zainteresovani, mi smo zainteresovani za dešavanja u Sloveniji, šta nas briga šta ćete vi da radite u ostatku Jugoslavije“.

EO: Profesor Repe ima nešto da kaže.

BR: To je vrlo interesantna debata, imam puno napomena, ali da se skoncentrišem na ovo što je bilo rečeno. Ono što je bitno, Milošević ima dvije faze. Prva je faza centralizacija Jugoslavije i tu je problem sa Slovenijom. Znači, Slovenija je bila protiv, i Hrvatska, ali hrvatski političari su više manje ćutali. Kučan je jednom kazao da su se Hrvati spremni braniti do posljednjeg Slovenca. Ironično je to kazao. Tu je bio problem. Inače tu nije neke mržnje između Slovenaca i Srba nikada bilo na nacionalnoj osnovi. Kad je Milošević napustio plan centralizacije, Slovenija nije bila interesantna. Ako radite analizu pisanja članaka objavljivanih u listi *Politika* možete crtom pokazati gde, od kada Slovenija za Srbiju uopšte nije više bila interesantna. Nema o njoj više ništa, od onda kad ustupa mjesto Bosni. Što se tiče onog kod kafane *Mrak*. Naravno, intelektualci su se međusobno podupirali, podupirali su i Šešelja, potpisivali za njega peticije itd. Kod *Mraka*, tu je čitav magnetogram koji je snimila SDB, oni su se razišli jer je zapravo Čosić bio za komunističku unitarnu Jugoslaviju. On je Slovencima nudio kulturnu autonomiju, što su već imali u prvoj Jugoslaviji. Tu je bio glavni konflikt koji je počeo. Još samo tri-četiri napomene. Kad Sabina priča o modernizacijama, treba kazati da su komunisti modernizovali jugoslovensko društvo. Na mnogim područjima. Ključnim. Mi danas od toga živimo i zbog toga se moglo i razmišljati u 1980-im godinama onako kako se moglo razmišljati. Kad je Gorbačov došao u Sloveniju 1988. godine, nadovezujem se na ovo što je Jović kazao o odnosima Jugoslavije i Istoka, nisu mu prvo dozvolili. Došao je kratko da vidi laboratorij o kojem se na Zapadu pisalo, da je najbogatija komunistička zemlja, da je Kučan najreformniji, najnapredniji komunista i tako dalje. Kučan je tada napisao u bilježnicu, navečer poslije razgovora, kako je Sovjetski savez ostao u razmišljanju tamo gdje smo mi bili u 1950-im godinama. Ta percepcija Istoka, i neshvaćanje šta će se dogoditi ako to padne, bila je očita. Tu se ja sasvim slažem. Oko tih reformi, to je bilo traženje „novog u starom“. Kako demokratizovati društvo, modernizovati ga, a očuvati vlast? To je naravno nemoguća formula, ali danas mnogi pokušavaju na taj način. Percepcija Jugoslavije se i zbog toga mijenjala. Nigdje danas, ni u Americi ni u Evropskoj zajednici, demokracija nije u prvom planu. To nam je, mislim, dosta jasno. Što se tiče ove politike medija Miloševića, mislim da je on u usporedbi s onim što se danas događa u našim društvima bio veliki amater i mogao bi mnogo naučiti. Samo usput neke stvari, potaknuli ste mnoga pitanja koja bi trebali razviti.

Husnija Kamberović (HK): Kao što je profesor Bakić govorio o upotrebi nacionalizma, i u Srbiji imamo primjere gdje vlast prosto koristi nacionaliste. U Bosni i Hercegovini, barem 1980-ih godina, imamo nešto drukčiju situaciju, ovdje vlast ne koristi nacionaliste nego se s njima obračunava i za to imamo niz pokazatelja, na početku, i na sredini 1980-ih, kada imamo nagovještaje o potrebi nekih političkih reformi. Vrlo jasni istupi Branka Mikulića, koji 1984. ili 1985. precizno kaže da „mi nećemo dozvoliti stvaranje novih nacionalnih stranaka, jer te stranke ništa osim neprijateljstva, mržnje i urlanja njihovih vođa za otcjepljenje i podjelu neće donijeti“. Sredinom osamdesetih, bosansko komunističko rukovodstvo nije spremno za reforme. Oni čvrsto čuvaju vlast, ne vjeruju u političke reforme, znaju da to nije samo bila borba za vlast i samo strah od gubljenja vlasti, već vlada zabrinutost, svjesni su da bi promjena koja bi na vladajuću scenu dovela nacionalne stranke dovela do rušenja države. Na prvom mjestu oni govore o Bosni i kažu da bi te promjene dovele do rušenja temelja na kojima BiH počiva, ali u vidu još uvijek imaju i Jugoslaviju. Ni jednog trenutka nisu usmjereni protiv Jugoslavije kao države. Mislim da je Dejan Jović čak u to vrijeme i pisao, provodio ankete koje su govorile da su i Bosanci i krajem 1989. oko 70% spremni da podrže centralizaciju države. Negdje drugdje, u Hrvatskoj je to još i više. Tu se vide različite promjene u republikama kada je u pitanju nacionalizam i funkcioniranje vlasti. Drugo pitanje na koje nemam odgovor, Dejan Jović kao politolog sigurno ima, a to je – da li je moguće napraviti demokratske promjene demokratskim putem u nedemokratskim društvima? Da li nedemokratska društva dopuštaju demokratske reforme na demokratski način ili se to mora na neki drugi način srušiti? Da li je tu možda bio problem 1991. i 1992. zašto mi nismo mogli napraviti neke normalne promjene demokratskim putem nego smo morali ući u rat?

DJ: Vidim da smo uglavnom na istom tragu i nadopunjavamo se više nego konfrontiramo oko toga. Prvo treba primijetiti da je ta iznenađenost 1989-om i činjenicom da je ubrzo došao kraj, svi se uglavnom sjećamo toga, kojom brzinom je odjednom nešto što je izgledalo nepromjenjivo, ubrzo postalo nemoguće. To je taj moment kolapsa sistema koji je bio višestruki. To je bio kolaps ideologije, kolaps Jugoslavije kao države i njene sposobnosti upravljanja procesima – onog trenutka kada Ante Marković nije uspio organizirati savezne izbore, jer za to nije bilo nikakve volje ni kod koga – i kolaps međunarodnog poretka. Mi smo bili u situaciji kaosa i anarhije, velike neizvjesnosti u kojem ono što je bilo obavezno postaje nemoguće, a ono što se činilo potpuno nemogućim postaje neizbježno. U jednom trenutku, praktički, tu se radi o jednoj revolucionarnoj situaciji koja nas je sve zatekla. Samo nekoliko dokaza, ili činjenica oko toga. Prvo što se tiče ljudi, Husnija se potpuno dobro sjetio ili pročitao:

ja sam tada kao student završnih godina vodio istraživačku ekipu *Danas-a* koja je svaki mjesec radila na hiljadu ljudi uživo, anketiranje, ispitivanje javnog mnijenja. To smo radili u Hrvatskoj iz mjeseca u mjesec. Znači išli smo po terenu, ali smo radili neke ankete i u drugim jugoslovenskim republikama. Sjećam se kada smo došli u Bosnu i Hercegovnu, pitali ljude da li slažu s tim da se osnuju nacionalne partije. To je bilo doba kada su one bile zabranjene. Prva odluka je bila da se one zabranjuju, pa tako imamo SDA koja nema *nacionalnu* nominaciju u nazivu. I ne samo da smo imali, što bi se reklo *overwhelmingly*, apsolutnu, većinu ljudi, to su bile anonimne ankete, mi bi dolazili npr. u fabrike i rekli „nama ovdje treba 35 radnika“. Za vrijeme njihovoga ručka ili doručka podijelili bismo upitnike i stavili kutiju. Dakle, svatko je mogao vidjeti da je to anonimno, i osim toga, kolabirao je sistem, više nije bilo straha, nije bilo nikakvoga sistema, nitko vas nije mogao manje-više ni zašto privesti. Ljudi su vjerovali da su u velikoj mjeri slobodni, više nego kasnije. Dobili smo najveći broj ljudi koji je bio protiv toga da se to dozvoli. Ne samo to, nego, u nekim nam fabrikama nisu dozvolili da uđemo s tim pitanjem. Jer dolazimo iz Hrvatske i postavljamo pitanje o nacionalnim partijama u Bosni. Čak smo imali reakciju iz SDP-a Bosne i Hercegovine. Napao nas je Nijaz Duraković da mi provociramo, radimo neku provokaciju u Bosni i Hercegovini, da hoćemo da je razjedinimo i da je to intervencija nekih tamo Hrvata koji dolaze iz Zagreba ... To je bila situacija. Za par mjeseci imamo sasvim drugu situaciju u kojoj su nacionalne partije osnovane, i pobjedničke su na izborima. I onda, opet imamo šokantnu veliku koaliciju, danas nezamislivu između tri najveće političke partije u Bosni i Hercegovini, između tri nacije, i nakon toga opet prekid i rat. Dakle, imamo vrlo volatilnu situaciju, sa velikim oscilacijama, koja je svugdje takva, ne samo u Bosni i Hercegovini. Profesor Repe zna da je u Sloveniji ta stvar sve do suđenja Janši, i kasnije do dolaska nove vlasti koja se razlikovala u odnosu na Kučanovu u pogledu mogućnosti opstanka Jugoslavije i mnoge druge stvari. Mi, zapravo, tamo imamo u najmanju ruku dilemu: Jugoslavija ili ne, jer za veliki broj ljudi izgleda nemoguće da se Jugoslavija raspadne.

BR: Konfederacija je opcija svih zapravo.

DJ: Konfederacija. I Slovenija to prihvaća, Hrvatska... I to traje 3-4 mjeseca, ako se prati *Delo* to traje do momenta dok se ne iskomplikuju hrvatsko-srpski odnosi u Kninu. August 1990. je početak kraja ideje konfederacija za Slovence. Jer, ako ne možemo sa Hrvatima, gdje je na rubu građanskoga rata, onda ne možemo ni sa kim drugim. To traje kratko. Ali u Hrvatskoj, ja sam citirao ispitivanje javnog mnijenja koje je radio Fakultet političkih nauka na 2 300 ljudi u martu 1990., znači par tjedana prije izbora. Na pitanje: „Koja je najpoželjnija opcija za ishod jugoslovenske krize?“ 50% ljudi kaže – konfederacija. Dakle, ne nezavisnost, nego neka

konfederacija, neko labavljenje na tragu ovoga što imamo. Dalje, 25% kaže – *status quo*, znači ništa ne treba mijenjati u odnosu na Ustavno rješenje iz 1974. godine. Onda imate 11,5% koji kažu – nezavisna Hrvatska i isti toliki postotak kaže ukidanje Republika i Pokrajina, centralizovana Jugoslavija. Otprilike 11,5 % na jednom i na drugom ekstremu, a nekoliko mjeseci kasnije imate rat koji je oko te dvije stvari. Treća stvar je važna: Naravno da je mit ova priča o tome da su Hrvati uvijek htjeli samo nezavisnost i sanjali hiljadu godina jedno te isto. To iz današnje perspektive izgleda tako, ali u martu 1990. nije izgledalo tako. I onda, naravno, imate ovo o čemu su govorili Repe i Bakić, a to je „pomicanje gola usred utakmice“ od strane političkih elita. Milošević počinje s pričom o ujedinjenju Srbije da bi se ujedinila Jugoslavija, a onda npr. pristaje na ovaj dogovor sa Slovencima o izlasku JNA iz Slovenije, gdje je, zapravo, po mom sudu, jedna od presudnih tačaka jer se tada počinje ljuljati međunarodna podrška opstanku Jugoslavije. Ne mogu vani biti veći Jugosloveni od Jugoslovena. Taj dogovor Slovenije i Srbije je imao ogroman značaj, toliki koliki je možda imao samo rušenje Vukovara i napad na Dubrovnik, jer je u potpunosti uništio međunarodnu podršku za opstanak Jugoslavije. To isto imate i u Hrvatskoj, i u Bosni i Hercegovini gdje počinju sa velikom koalicijom, a završavaju sa preglasavanjem. Ja bih završio sa pitanjem demokracije, ovo što je Husnija postavio. Demokracija je u ovom kontekstu obnove nacionalne ideje, o čemu sam govorio ranije u hrvatskom kontekstu, ali se ona događa paralelno i u Srbiji i Sloveniji i svugdje drugdje, na Kosovu ... je gledana, ja mislim veoma simplifikovano. S jedne strane je demokratija vladavina većine, nad manjinom, ovo – manjinom, nije rečeno ali je mišljeno. Koncept manjine je postao politički nekorektan i kao što znamo izbačen je iz javne upotrebe. To je bila uvreda za sve manjine, a u Jugoslaviji su svi bili praktički manjina. Ta činjenica, da u Jugoslaviji niko nije bio većina pa se niko nije osjećao siguran od demokratije, imala je ogroman značaj. Jovo Bakić je rekao „Da nije pao Berlinski zid Jugoslavija bi bila Miloševićeva...“, vjerovatno ne, ali bi bila miloševićevsko-tuđmanovska, jer bi to bilo 50%. Odnosno, preko 50%. Milošević je trebao nekog partnera u Jugoslaviji, jer sam nije imao 50% i umjesto toga on se okrenuo toj priči da je bolje imati manju zemlju u kojoj je on 50% plus jedan, nego veću zemlju u kojoj to nije. Ali, to je bila ista logika i za sve druge u okviru jugoslavenske države. Na neki način je demokratija svima bila prijatna, jer niko nije bio u većini i bila je moguća samo tamo gdje smo „mi“ u većini. Samo u Sloveniji, gdje su Slovenci većina, samo u Hrvatskoj gdje su Hrvati većina, tamo gdje su Srbi većina – tamo demokratija može, a gdje Srbi nisu većina, ni dan danas ne dolazi u obzir demokratija, nego može sve samo ne demokratija. Većinsko glasanje je shvaćano kao prijatna. Za to je bilo razloga, i bilo je strahova koji nisu bili bez razloga, iako nisu bili opravdani, ili barem nije bilo sigurno da će biti opravdani. Prvo, naš diskurs o Kraljevini

Jugoslaviji je takav da su tamo male nacije bile podređene. To je za Hrvate imalo sigurno veliku ulogu, izgledalo im je kao da obnova demokratskog sistema znači povratak Kraljevine Jugoslavije, a nismo se za to borili. U AVNOJ-u smo se već izborili za veću autonomiju i ne želimo to rizikovati. S druge strane, stvarna praksa je bila takva da su manjine već od početka bile diskriminirane gdje god da su se našle i zatekle. Tako da su one imale stvarnog razloga da se plaše. Naravno, druga stvar je njihova reakcija i kasnija instrumentalizacija i pokretanje na oružje i na secesionizam i na sve ostalo što je bilo potpuno suludo i nije imalo nikakve šanse da uspije, osim u slučaju kosovskih Albanaca, ali oni na Kosovu nisu bili manjina. Da su oni tamo bili manjina ne bi to uspjelo ni tamo i da nisu imali onakvu podršku izvana kakvu su imali. Tako da se meni čini da smo ušli na Husnijino pitanje, dakle moguće je – kroz neki tranzicijski pakt, neki dogovor o podjeli vlasti koji bi suspendovao demokratiju na trenutak, koji bi recimo dao manjinama pravo na direktno učešće u vlasti i ako to demokratski ne bi dobili, dao bi im neke garancije. Za to nije bilo volje, niti je bilo ozbiljnih pokušaja. A s druge strane u okviru svega ostaloga, demokratija je svugdje bila dobra gdje smo „mi“ većina, a gdje „mi“ nismo većina, tu demokratija ni do dana današnjega ne valja.

EO: Dobro, hvala. Idemo dalje s temom, mislim da profesor Jović, kad kaže da je nezamisliva ova koalicija SDA-HDZ-SDS, mislim da je itekako zamisliva, čak i na snazi u Bosni i Hercegovini.

SV: Tako je, svo vrijeme.

EO: Ali, da se vratimo u ovo drugo vrijeme. Alija Izetbegović je iz zatvora pušten 1989., ako se ne varam, i da Sabinu pitam o ulozi *Islamske deklaracije* Alije Izetbegovića. Da li se *Islamska deklaracija* može smatrati monumentalnim tekstom bošnjačkog nacionalizma, i u slučaju kada se brani i u slučaju kada se napada stav koji u tom tekstu iznosi Izetbegović? Ili tu postoji ipak i nešto više, nešto dublje i nešto drugo?

SV: Ja bih se prvo referirala na ranije rečeno, na nekoliko iznesenih stavova, sa kojima se i slažem, i ne slažem, a i bojim se da sam pogrešno shvaćena. Naime, pomenula sam pitanje modernizacije BiH u socijalizmu, konstituisanje BiH kao republike, kao jednog društvenog entiteta i njegovo stabiliziranje – svi ti procesi su neupitni. Vrhunac im je bio 1970-ih. U tom smislu me profesor Repe pogrešno shvatio, jer smatram da se BiH od tada, u svom razvoju, vraćala unatrag, te da nismo išli naprijed.

Ono što je bilo ključno za saradnju nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih, saradnju za koju je bilo jasno da neće funkcionisati, jer su kulture sjećanja kojima su te stranke homogenizirale kolektive bile u koliziji i to se osjećalo, proizvodilo je napetost i na predizbornim okupljanjima, npr. na dženazi u Foči 1990., na kojoj predstavnici SDS-a nisu htjeli odati priznanje žrtvama i priznati da su u toku Drugog svjetskog rata tu počinjeni zločini nad Bošnjacima. Također, na šta nas upućuje knjiga Maxa Bergholza, koji piše o tragičnim dešavanjima u Kulen-Vakufu 1941. godine, i u kojoj vidimo jednu sasvim drugu povijesnu dimenziju od one na koju se upućivalo na muslimanskim predizbornim skupovima, pa i na onom u Kulen-Vakufu koji je služio prisjećanju na isključivo muslimanske žrtve zločina počinjenih u toj mikro zajednici. Dakle, ta predizborna koalicija nacionalnih stranaka u BiH je bila kratkog daha i usmjerena isključivo na skidanje komunista s vlasti. Odmah poslije izbora je bilo jasno da, unutar republičkih organa vlasti, ta koalicija neće funkcionirati i kao odraz toga su i u politici muslimansko/bošnjačke političke elite redefinirani prioriteti, pa odmah nakon izbora imamo progovor o građanskoj BiH, koji je u današnjem trenutku doživio histeričnu i frustrirajuću tačku.

Ono što je obilježilo 1960-te i 1970-te godine je i jedan idejni obrt unutar progovora o BiH. Promjena se dešava u pogledu onog narativa koji je tu republiku definirao kao neku zonu, tlo, regiju, koja je imala biti mini-eksperimentalna laboratorija uspješnosti zaživljavanja jugoslovenskog društva, talionica i zona srpsko-hrvatskog kulturnog zbližavanja, koja je trebala pokazati da li će i Jugoslavija kao jedan takav multikulturalni eksperiment funkcionirati. Sa tim istim tezama se ulazi i u rat 1990-ih pa se tvrdi da, ako ne može opstati Jugoslavija, ne može ni BiH.

Ipak, bitno je reći da se 1960-ih i 1970-ih, od strane bh. političkog rukovodstva artikulira diskurs, kojem su poticaj dali širi, sveobuhvatniji procesi (decentralizacija, afirmacija republika kao zaokruženih društvenih i kulturnih cjelina, te republičkih rukovodstava kao njihovih patrona), a koji je za bh. društvo, gledajući sa ove savremene, dezintegrijujuće pozicije, bio izuzetno afirmativan, jer je govorio o tom društvu kao cjelini, govorio je o bh. kulturi, književnosti, bosansko-hercegovačkom standardnom jezičkom izrazu kao emanaciji tog jedinstva. To je, opet, bilo vrlo problematično sa stanovišta nacionalno-kulturnih ideologa koji su smatrali da taj proces ometa nacionalno-kulturno jedinstvo srpskog, odnosno hrvatskog naroda.

Još bih da se vratim na ono o čemu je govorio profesor Jović, na hektična dešavanja i šizofrene obrte u stavovima „običnih“ ljudi spram nacionalizma. Mislim da je Institut za istraživanje mađunacionalnih odnosa radio sličnu anketu i došao do sličnih zaključaka i odgovora. S druge strane, u vrlo kratkom periodu dolazi do promjene u kojoj eskalira taj neodgovorni entuzijazam koji se manifestirao kao iživljavanje nacionalističkih sentimentata na populističkim skupovima. Da li se onda, kada govorimo o javnom mnijenju, može govoriti o oslobađanju nečega što je bilo potisnuto, da li se ti odgovori na ankete mogu razumijevati kao neiskreni ili je sama snaga dešavanja unutar konteksta bila takva da je vodila ljude, obične ljude, u nacionalizam, u rat?

Naposljetku bih se vratila na Edinovo pitanje i rekla bih da je *Bosanski duh u književnosti*, akademika Muhameda Filipovića, bio utemeljujući dokument muslimanskog/bošnjačkog nacionalizma. Mislim da *Islamska deklaracija* nema taj značaj, niti Alija Izetbegović koji dolazi sa margina bh. društva. Ipak, između tih dokumenata se može uspostaviti poveznica u kontekstu optužbi za bh. unitarizam čiji bi programatski idejni odsluk bio *Bosanski duh*, a s druge strane se, u *Islamskoj deklaraciji*, očituje panislamizam kao jasan program. Ipak, jedno su želje, a drugo mogućnosti. Izvodivost tih programa je bila određena i nejakom pozicioniranošću muslimanske političke elite, kao i dvojbenom prijemčivošću bošnjačkog naroda za te koncepte. Svi ti faktori, u međusobnoj interakciji bi se trebali uzeti u obzir.

EO: Hvala, već sam mislio da mi uspješno nećeš odgovoriti na pitanje. Profesore Repe, Warren Zimmerman, ambasador SAD u Jugoslaviji, u svojim memoarima je Sloveniju gotovo optužio zbog ishitrenih političkih odluka za ratne užase koji su uslijedili u Hrvatskoj i kasnije u Bosni i Hercegovini. Da li je Slovenija na 14. kongresu SKJ mogla učiniti više?

BR: Prvo da kažem u vezi s ovom diskusijom samo jednu rečenicu. Republički Savezi komunista od 1970-ih godina zapravo funkcionišu kao nacionalne partije.

SV: Tako je.

BR: Ono što se dogodilo krajem, ono što je Dejan kazao, zapravo su se oni razbili na različite druge partije. Ima nekih iznimaka, nekih kršćanskih partija, ali u suštini je to – to.

HK: Samo ako mogu dodati u vezi s pojmom *nacionalne stranke*: republički Savezi komunista ipak ne funkcioniraju kao nacionalni...

BR: Znam.

HK: U Bosni je to problem.

BR: Znam, u Bosni. Ali u Sloveniji – funkcioniraju. U Makedoniji funkcioniraju, u Srbiji na neki način funkcioniraju.

BJ: I u Hrvatskoj!

BR: Hrvatska ima problem, jer je tamo srpska manjina, ali ipak Hrvati dominiraju. To se tako shvaća: “mi branimo interes Republike”.

HK: Da. U tom smislu, da.

BR: Sve federalne diskusije su samo diskusije o interesima pojedinih republika i nekih, kako ih je Tupurkovski zvao – neprincipijelnih koalicija, to je to.

HK: Da, kad govorimo o nacionalnim mislimo na republičke.

BR: Da, nisam se dobro izrazio. Izvinjavam se. Tačno. Republičkim, naravno. Što se tiče Zimmermana i Slovenije, naravno. Ta teza da je Slovenija kriva za rat i da bi mogla sprečiti, to je teza koja je danas dosta aktualna, nije više preovlađujuća, ali je dosta jaka naročito u nekim zapadnim državama, jer i oni nose svoj dio krivnje. Zimmerman nije shvaćao situaciju u Jugoslaviji ni na jedan način. On je vidio Jugoslaviju nekim sasvim drugim očima nego što je ona u istinu bila. Tu mogu kazati samo jedan primjer. Recimo, kada su u Sloveniji spriječili *Miting istine*, 1989 godine, on je došao kod Janeza Stanovnika, predsjednika Predsjedništva, i kazao da Slovenci nisu za demokratiju jer ne dozvoljavaju Srbima da dođu u Ljubljano izraziti svoje mišljenje. I to poslije 30-40 mitinga koji su se dogodili u Jugoslaviji i smijenili vlast u Vojvodini i Crnoj Gori. On nije uopšte shvaćao te situacije, on je tu došao i govorio više puta i u *Cankarjevu domu* apelirao na Slovence da urade više. Ja se tu sa Dejanom ne slažem, ja mislim da nisu mogli uraditi više nego što su uradili.

DJ: Onda je Zimmerman tu bio u pravu!

BR: Ta ekipa koja je išla na 14. kongres bila je za reforme, bila je za to da se očuva Jugoslavija, ali oni uopšte nisu imali ni najmanje šanse za to. Ako vidiš diskusiju, ako vidiš kako su stvari bile organizovane, ako vidiš glasanja ... ja mislim ako bi tada Slovenci zatražili kafu svi bi digli crveni karton – to nije bilo realno za očekivati.

DJ: Mislim da je Zimmerman bio jednim dijelom u pravu, jer Slovenci stvarno nisu bili za demokratiju u Jugoslaviji, u jugoslavenskim okvirima, kao što nisu bili ni Hrvati, kao što, u krajnjoj liniji, nisu bili niti Srbi. To smo vidjeli kad je Čkrebić izgubio demokratski u CK kako

su odjednom se vratili nazad na tu priču o „konfederacijskom“ modelu – „ne možete vi našega čovjeka demokratski većinom izglasati“ i sve ostalo. Dakle to je – niko nije bio za demokratiju u Jugoslaviji.

BR: Ako bi bili za demokratiju, onda bi bili savezni izbori, a niko ih nije htio.

DJ: Niko ih nije htio, tako da je tu Zimmerman imao pravo. Ali, druga stvar je tu da li je to bilo uopšte realno, ako nitko nije za demokraciju Jugoslavije, da se tu išta napravi, da se stavi tačka i da se kaže – gledaj – demokratija je važnija od države, pa ajmo onda da vidimo kako ćemo to da podelimo. Druga stvar, mislim da tu imaš pravo, kad se radi o tom prebacivanju krivice jednih na druge. Gledaj, politika je stvar realnosti, realno mogućeg u određenom vremenu. Nije stvar pravednosti i moralnosti u krajnjoj liniji, ili bar ne prevashodno, koliko god mi zbog toga žalimo i na to gledamo sa određenih moralnih pozicija. Zato se ne uključujemo puno u politiku, jer smatramo da to nije za nas, jer je bolje imati neki moralni stav. Ali, ja recimo znam da je Tuđman do kraja svoga života predbacivao Sloveniji na tome što je ona gurala Hrvatsku prema nezavisnosti u momentu kada je ta nezavisnost značila rat sa Srbima u Hrvatskoj i sa Srbima općenito. Istovremeno ga uopće nije bilo briga za to što je brzi izlazak iz Jugoslavije gurnuo Bosnu i Hercegovinu u isti takav, ili još gori pakao rata. Kao što se pokazalo na kraju, još mnogo gori. Iz moralne perspektive ta primjedba stoji. Ona je tačna i istorijski gledano mi možemo tu da vidimo određenu odgovornost. Ali, u političkom momentu, političari vode računa o svojim biračima, o svojoj naciji, o svojoj republici, o svojim nacionalnim interesima, a ne o onome što se događa negde drugde, odnosno izvan njihovih granica. Tako da, s jedne strane tačno, a s druge irelevantno.

BR: Dobro, Tuđman nije to prigovarao Slovincima zbog toga što je htio spasiti Jugoslaviju, on ju je htio srušiti, on je trebao vreme, da dobije oružje, da spremi situaciju, u tome je bila suština tog sukoba. Tu je bio čak dogovor o Hrvatsko-Slovenačkoj konfederaciji, koji su ministri unutarnjih poslova i ministri odbrane obiju republika potpisali, ali Hrvatska tada uopšte nije bila spremna da pomogne Sloveniji, nije htjela, nije imala nikakvih nacrti. To je bio problem. Ne, ako bi Tuđman spasavao Jugoslaviju, a Kučan je rušio, ona bi ostala. On nije spašavao Jugoslaviju.

DJ: Današnji studenti, naši, barem u Hrvatskoj, su šokirani kad im ja kažem da je jedini, zapravo, koji je glasao protiv povlačenja JNA iz Slovenije bio hrvatski predstavnik, Stipe Mesić.

BR: Da, Stipe Mesić. On je znao šta će se dogoditi, gde će ta vojska ići.

DJ: Tako je. Sad, iz ove perspektive, svima izgleda da su Slovenci i Hrvati sve radili zajedno i uvijek su se slagali, ali ta odluka u tom momentu je za Hrvatsku bila vrlo riskantna. Ona joj se protivila i u krajnjem slučaju dosta ju je koštala. Istovremeno, Hrvati zaboravljaju jednu drugu stvar, ja sam je ranije već rekao, a to je da je ovaj unutrašnji konflikt oko Krajine, u augustu, 17. augusta 1990., gurnuo Sloveniju dodatno iz Jugoslavije, odnosno ojačao separatističke tendencije u samoj Sloveniji.

EO: Vratit ćemo se još na to.

BR: Samo jednu rečenicu da kažem. Već u martu je to počelo i analize Predsjedništva, diskusija na Predsjedništvu, a i u Vladi kažu: „Ako idemo dalje s Hrvatima mi ćemo ući u građanski rat u Jugoslaviji.“

EO: Vratit ćemo se na ovu temu vrlo brzo, jednim odlaskom u Beograd. Profesore Bakiću, počeli smo navoditi impulse, i jedan od ključnih impulsa je zapravo bilo Miloševićevo djelovanje, mislim da ćemo se tu svi složiti. Ali – prema onome što se može čuti ili čitati, u Srbiji se ide u dvije krajnosti. Prva je potpuno minimiziranje Miloševićeve uloge u raspadu, a druga je ta, da je Milošević apsolutni krivac za sve, i ona ima funkciju aboliranja odgovornosti ostatka društva. Na koje sve načine mi možemo danas promatrati ulogu opozicije Miloševićevoj Srbiji? Šta je to činilo taj spektar opozicije Miloševiću?

JB: Ja sam veliki protivnik personalizacije u objašnjenju kraja Jugoslavije. Personalizacija uvek znači izuzetno pojednostavljivanje. Najčešće su tome skloni novinari, ali su veoma često bili skloni i kolegice i kolege koje su spolja gledale šta se zbiva u Jugoslaviji. Slobodan Milošević, sasvim izgledno, njegova odgovornost je kolosalna. On je kao darovit političar, koji je imao apsolutnu vlast u Srbiji, kao najvećoj republici u bivšoj Jugoslaviji, bio svakako najodgovorniji činilac. Tu nema nikakve dileme. Međutim, čitavo društvo je bilo preplavljeno nacionalizmom. Ja se toga jako dobro sećam. U tom smislu, s jedne strane, Milošević jeste i stvorio neke opozicione stranke, uz pomoć Službe bezbednosti. Gotovo je izvesno da je Srpski četnički pokret Vojislava Šešelja, docnije Srpska radikalna stranka, da je to stvoreno iz kuhinje Službe bezbednosti. U Srpskom pokretu obnove je bio niz ljudi koji su radili za Službu bezbednosti. Te dve stranke su na samom početku proizvodile nacionalizam još žešći nego što je bio nacionalizam Slobodana Miloševića, a to je njemu onda pružalo odstupnicu, da se pred javnošću predstavi kao pravi branilac srpskih nacionalnih interesa i pri tome veliki mirotvorac.

Kada ja danas ovo kažem – to deluje svima suludo, ali on je pred prve višestranačke izbore išao sa sloganom „Sa nama nema neizvesnosti“. Vuk Drašković vas tera u rat, Vojislav Šešelj je neki ludi koljač, Demokratska stranka – oni nisu ni važni, a „mi smo zapravo ti koji garantujemo stabilnost, sa nama nema neizvesnosti, znate nas, neće biti rata jer mi smo ti koji čuvamo Jugoslaviju“ – to je bila retorika Slobodana Miloševića, dok je istovremeno podsticao nacionalizam u svojim medijima. Dakle *Politika* preko rubrike *Odjeci i Reagovanja* gde izmišljeni čitaoci, verovatno je bilo i pravih, ali bilo je izmišljenih čitalaca, pišu koješta. Uglavnom to su bile odvratne primitivne nacionalističke optužbe svih drugih naroda u Jugoslaviji. Dakle, ti radiš na dva koloseka. Na jednom koloseku ti si mirotvorac, ti čuvaš Jugoslaviju, ti si jedan Jugosloven, a na drugom koloseku, ti si nacionalista, ti si ratni huškač i spremaš se za rat. To jedno nacionalističko licemerje je bilo vrlo izraženo i ja ga dan danas vidim u Srbiji. Aleksandar Vučić radi upravo to isto. To je potpuno ista metodologija, uz sve njihove razlike koje postoje, to je sad posebna tema. U tom smislu, ogromna je odgovornost i SPC i SANU. Dakle, tu su bili izuzetno retki glasovi koji su ukazivali na velike probleme, na velike opasnosti koje takvo razgorevanje nacionalizma nosi.

Da se samo malo vratim na ovaj naš prethodni krug razgovora. Tu treba da se razume jedna ambivalentnost koja je bila izražena kroz samu ličnost Miloševića, a i kroz ličnost velikog broja srpskih intelektualaca nacionalističke orijentacije. Oni su istovremeno i srpski nacionalisti i Jugosloveni. Kad oni kažu „Mi smo za Jugoslaviju!“ – oni su iskreni. Samo što oni misle da je to Jugoslavija onako kako je oni vide. To je jedna čvrsta Jugoslavija koja drugima daje, „imajte malo autonomije tu i tamo, ali zna se ko ovde odlučuje“. U tom smislu treba razumeti višeslojnost političke retorike tih političara koji su tada bivstvovali. U samoj Srbiji, sa izuzetkom Saveza reformskih snaga u to vreme, docnije će to prerasti u Građanski savez Srbije, delimično Demokratske stranke (delimično jer je postojala jaka nacionalistička struja i u Demokratskoj stranci, ali svakako oni koji su bili sa Dragoljubom Mićunovićem, to nisu bili nacionalisti i oni su u Sarajevu i pokušali da spasavaju što se još spasiti može). Međutim, svi ostali su bili u jednoj nacionalističkoj groznici. Nesreća sa višenacionalnim zemljama uopšte je, kad se negde javi nacionalizam, sigurno će se javiti i na drugom mestu. To je zakon spojenih sudova i Slobodan Milošević je neminovno za sobom vukao Franju Tuđmana. Milan Kučan, koji je bio jedan umeren političar, morao je da zaoštri svoj stav ako je hteo da zadrži poverenje u slovenačkom biračkom telu. Da to nije uradio ne bi dobio predsedničke izbore koje je inače dobio. S druge strane su bili slovenački nacionalisti. Ja kad govorim o slovenačkim nacionalistima prvo mi Janez Janša padne na pamet, čovjek koji je vrlo skromnih mogućnosti,

koji je napravio fenomenalnu političku karijeru blagodareći činjenici da je igrao na fintu žrtve – žrtva JNA, žrtva jugoslovenskog unitarizma, žrtva Slobodana Miloševića – „ja sam slovenački nacionalni junak“. Janša mi je sad pao na pamet, ali taj način razmišljanja je isti kod svih nacionalista. „Nacionalizmom čitavu atmosferu trujem, a iza tog trovanja atmosfere – punim džepove“. To je mehanizam koji su nacionalisti u svim republikama usvojili i veoma ga uspešno primenjuju. Demokratija je izgovor za nacionalističko divljanje u javnosti i punjenje džepova u privatnosti.

EO: Ističe nam polako vrijeme, moramo se tim istim autoputem vratiti malo do Zagreba, do profesora Jovića. Krajem 1980-ih godina ove republičke političke elite su preko novina, preko medija, pa onda i preko TV ekrana zapravo vodile prave male ratove. Da li je Jugoslaviji, kako bi opstala, moglo pomoći nešto čega zapravo ona nikad nije dovoljno imala – iskustvo parlamentarizma? Da li je samo nedostatak parlamentarizma u pitanju ili je i porast nacionalističkog, u Bosni i Hercegovini porast komunitarističkog nasilja?

DJ: Jovo Bakić je rekao da treba biti oprezan kod pojmova, kao što je demokratija, a tako je i sa nacionalizmom. On je već ukazao na mnoge paradokse tog šizofrenog stanja kod Miloševića, ali i kod drugih – s jedne strane hoću Jugoslaviju, s druge strane hoću srpski narod, ujedinjenje srpskog naroda ... Mnogi su bili paradoksi. Jedan od njih je taj što on (Milošević) nije htio ili barem nije ništa napravio da bi formirao srpsku državu kao takvu. Ostavio je otvorenim to pitanje. Jovo je spomenuo onaj pamtljivi slogan, odličan marketinški, za SPS u prvim izborima. Milošević zadnje svoje izbore dobiva sa parolom „Za Jugoslaviju!!“, i 2000. godine ne stvara srpsku državu. Zašto sam to spomenuo? Treba, ipak, biti malo oprezniji i reći da je možda Milošević bio ne toliko etnički nacionalist, nego da je bio zagovornik stvaranja srpske države već 1990. ili 1991. godine, da je odustao na vrijeme od Jugoslavije, a da možda nije imao iluzije ili želje da je transformiše u nešto drugo, a da zadrži ime, što je plašilo onda Slovence, plašilo je Hrvate i mnoge druge – možda ne bismo imali cijelu tu situaciju, imali bismo raspad bez ratnog sukoba. Mogli bismo onda, eventualno, pregovarati s te pozicije o zaštiti manjina, autonomijama u drugim državama, a ne na ovako kaotičan način imati raspad. Potrebno je samo unijeti jedan dodatan element opreza kada se govori o njemu kao o nacionalisti. Nacionalista koji ne želi stvoriti državu Srbiju je sumnjiv nacionalista, posebno srpskim nacionalistima. Ljudima kao što su Vuk Drašković i svi drugi koji su ga zbog toga i odbacivali, jer su rekli „Kakva Jugoslavija pobogu, kakav komunizam, o čemu ti govoriš?“. Mislim da je parlamentarizam plašio sve u Jugoslaviji. Jugoslavenski parlament bi značio potrebu za stvaranjem koalicija, a to znači kompromisa. Stvaranje neke većine od 50% +, to bi značilo da

svatko mora negdje popustiti, a ako ne morate – zašto biste popustili. Ako se malo gleda na to, u tom kontekstu, ključni element je bio Kongres SKJ, gdje je Srbija računala na većinu, zapravo je imala većinu na svojoj strani u svakom konkretnom momentu i tad kad je imala većinu nije uspjela sačuvati SKJ. Po demokratskom principu većine, s tim se dogodio raspad SKJ jer je Slovenija otišla i jer je tada trebalo donijeti neku odluku koja bi značila kompletno radikalno restrukturiranje države za šta oni nisu bili spremni. Ja inače mislim da je ta nesklonost prema izgradnji države, a nasuprot tome etnonacionalizam, neke fantazije tog tipa da granice država nisu važne nego su važne granice etniciteta. To je vrlo blisko ovoj tezi da država nije važna ako je sastavni dio marksističke ideologije, da država odumire, a nacije su trajne, i da je bitan sadržaj nacije – socijalistička po sadržaju, a nacionalna po obliku, ali nigdje nije država. U toj formuli marksističkoj nema nigdje države. Država je drugorazredna. O tome sam pisao, ne želim se vraćati na to. Po mom sudu je to bilo za ove nacionaliste/marksiste, kao što su bili Tuđman i Milošević, i jedan i drugi, nacionalisti u etničkom smislu, a marksisti po ideološkom uvjerenju i ličnoj povijesti. Za jednog i za drugog je pitanje države bilo problematična tačka, jer su na državu gledali kao na instrument dominacije etničke većine i gledali su na njene granice kao na *negotiable*. Posebno u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Tuđman je tu posebno eksplicitan. Ja za Miloševićevu izjavu o Bosni i Hercegovini i ne znam, možda će nam Jovo tu više moći pomoći. Tuđman je bio fasciniran Bosnom, usmjeren na Bosnu cijeli svoj život i smatrao je da će ona prije ili kasnije propasti, jer kao multietnička država ne može opstati. Ako Jugoslavija nije opstala, i ako je treba dijeliti – treba je dijeliti na dva dijela, a ne na tri i zbog toga nemamo treći entitet, zato nemamo Herceg-Bosnu. Jer, ako dođe do raspada Bosne onda je bolje imati pola Bosne, odnosno 51% Bosne, nego jednu trećinu Bosne. To je njegovo temeljno polazište od početka do kraja. Samo bih htio upozoriti na taj marksistički etno-nacionalistički koncept koji je u Jugoslaviji jednim dijelom dobro promovirao Edvard Kardelj. Da uključimo i njega i Slovence u cijelu tu priču, ali ga je, zapravo, u ovoj nacionalnoj revoluciji 1990. godine pokrenuo Franjo Tuđman, a onda jednim dijelom i Milošević.

EO: Sabina imaš doslovce minutu, možeš.

SV: Moram samo reći da ja imam nešto drugačije mišljenje o odnosu jugoslovenstva i srpske nacionalne ideje u smislu da jugoslovenstvo smatram integralnim dijelom srpskog nacionalizma, te da je Jugoslavija za Srbe bila optimalni teritorijalni i državni okvir. To je vidljivo i iz kulturnih rasprava koje su 1960-ih i početkom 1970-ih vođene, recimo, oko pitanja jezika, i u kojima se izražava protivljenje mogućnosti da republičke granice postanu kulturne granice, te se anticipira nacionalno-kulturno niveliranje srpskog naroda (u procesu razvoja

anticipiranog jugoslovenskog kulturnog jedinstva). Navedeno se vidi posebno u raspravama kojima se i u Bosni i Hercegovini nastoji legitimirati ekavski izgovor. Mislim, zapravo, da jugoslovenstvo ima više različitih protagonista i formi/doživljaja unutar jugoslovenskog društva. Postoji jugoslovenstvo srpske nacionalno-kulturne inteligencije, jugoslovenstvo ostalih političkih elita, čiji se sadržaj idejno redefiniira 1960-ih, a postoji i jugoslovenstvo „odozdo“, onako kako ga doživljava/ju narod/i.

DJ: To zahtijeva još rasprave, vremena kojeg sada nemamo.

EO: Da, ubi nas ovaj kapitalizam, dozvoljava nam samo dva sata ... Imam jedno pitanje za kraj za profesore Repea, Bakića i Jovića. Nažalost, nismo imali vremena za još čitav krug pitanja. Ali, pokrenuto je stvarno, čitav niz tema. Ove knjige koje sam spomenuo na početku ste napisali relativno davno i pitam se da li ste u međuvremenu u nekim svojim novim istraživanjima došli do nekih novih spoznaja koje bi mogle, na neki način, promijeniti glavne teze koje ste postavili u svojim knjigama?

BR: Ne, ja mislim da glavne teze stoje, da tu se nešto dopunjava, naravno. Paradoks je u tome, sad ja govorim sa slovenačkog stajališta, a zbog toga sam ja i radio na onim izvorima koje ste spominjali u početku, da su se arhivi počeli zatvarati. Ja sam to znao, sad ima manje građe, barem u Sloveniji nego što je tada bilo. Ono što ima puno više, naravno, je arhiv Haškog suda. To je jedan izvor koji inače historičari nikad ne bi imali na raspolaganju. Otvaraju se i neki strani arhivi. Ono što sam ja imao iz slovenskih i nekih jugoslovenskih arhiva, onaj dio što su Slovenci prenijeli, jer su svi više-manje donosili građu sa svih ovih političkih sastanaka. Nije bilo tu građe američkih predsjednika, ministara vanjskih poslova i tako dalje. Samo su pisali memoare, ali sad je sve to dostupno. Nije sve dostupno, oni to „operu“, ali ima puno više izvora, može se štošta dopuniti, ima puno interesantnih stvari, izjava za koje danas znamo, a tada nismo znali. Naročito stranih ambasadora. Sada, recimo, znamo da su oni podupirali JNA da stvori red ovdje, i Antu Markovića, ali ne prevelikom silom jer bi im to štetilo. Znamo da su pridavali JNA ustavnu ulogu i unutrašnjeg faktora, i još nekih stvari imamo, o kojima sam ja tada samo naslućivao, ali nisam znao.

JB: Uglavnom ne, ja sam do glavnih zaključaka došao još 2002–2003. kada sam pisao magistarsku tezu o ideologijama jugoslovenstva između hrvatskog i srpskog nacionalizma, i onda je doktorska disertacija bila produžetak toga i u tom smislu, početak diskusije, raspadanje Jugoslavije počinje 1918. godine ...

EO: Znao sam da će neko do 1918. doći ...

JB: To je bila srpska varijanta jugoslovenstva, i kako ta koncepcija prevlada, tako su ljudi koji pripadaju toj etničkoj zajednici najveći Jugosloveni. Tu je ovo o čemu Sabina govori. Tu treba razlikovati mikroimperijalizam Srba, gde je Slobodan Milošević idealni tip jugoslovenskog mikroimperijaliste, dok su nacionalisti Vuk Drašković, Vojislav Šešelj ... Kod Vojislava Šešelja nema jugoslovenstva, kod Vojislava Koštunice nema jugoslovenstva. Koštunica kaže „svaku Jugoslaviju u mutnu Maricu!“, a izraziti je srpski nacionalista. Treba to razlikovati. Dakle, postojao je jedan mikroimperijalizam, svakako baziran na srpskom nacionalizmu. Kao što su svi imperijalizmi. Britanski imperijalizam je baziran na engleskom nacionalizmu. Tu treba prosto analitički odvojiti stvari, i ako nacionalizam definišemo Gellnerovski, da treba da se poklope etničke i političke granice, onda je jasno da Milošević nije taj. On je bio za tzv. Beogradsku inicijativu, sa Srbijom i Crnom Gorom, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Zimmerman je ubedio Izetbegovića da povuče već dati potpis. Time su Bošnjaci gurnuti u rat, a po cenu dobijanja nezavisne Bosne i Hercegovine. To je bila cena. Kao što i Tuđman kaže: „da nije bilo rata ne bi bilo nezavisne Hrvatske“, i to je tačno.

DJ: Moja zadaća je bila u toj knjizi, to je isto bila doktorska disertacija, da strancima objasnim, ona je nastala u Londonu, šta se tu dogodilo. Ona ima zanimljivu povijest sama po sebi jer originalno ja nisam počeo raditi na toj temi i doktoratu, nego sam htio raditi analizu nastanka partijskog sistema u postjugoslavenskim državama. Onda sam trebao Englezima objasniti kako je moguće biti komunist i konzervativac istovremeno. Oni kažu – ali to je nemoguće. Naravno, imate pravo, ali čekaj malo, u mom kontekstu pojam konzervativan ne znači isto što i u tvom kontekstu. U mom kontekstu svijet se ne vidi na isti način kao u tvom kontekstu, i ako hoćeš razumjeti što se dogodilo kao posljedica djelovanja ljudi koji su razmišljali u tom kontekstu onda ih moraš uzeti ozbiljno i hajde da vidimo šta su oni mislili i kako su djelovali iz svoga mišljenja. Kako su gledali na državu, ne kao ti, kao na nešto gdje si rođen i gdje ćeš umrijeti, nego kao na nešto što dođe i prođe. Odatle je ona krenula. Drago mi je da sam je napravio, ali ima još jako puno stvari koje čovjek može napraviti u tom kontekstu. Drago mi je da vidim da te jugoslovenske studije ni izbliza nisu ni odumrle ni umrle ni nestale niti se raspale, nego da, koliko ja vidim, nova generacija isto ima neki interes za to. Ima interes, vrlo zanimljivo, jer isto ima *outsiderski* pogled na Jugoslaviju, kao što sam ga imao jednim dijelom i ja, jer sam bio u drugoj situaciji, imao sam drugu publiku. Bio sam *insider/outsider*. Tako da mislim da i nova generacija ima neku priču, zanima je to, ali nema lično iskustvo ni o ratu, ni o socijalizmu, ni Jugoslaviji.

EO: Hvala lijepo. Ovime bismo i ovaj razgovor završili. Zahvaljujem se svima. Sabina – hvala. Poštovani profesori, isto – hvala Vam puno. Nadamo se da ćemo se uskoro vidjeti uživo i u Sarajevu, i u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

www.historyfest.ba